А.В.Щербак

ЧУМАЦТВО І КООПЕРАЦІЯ В УКРАЇНІ: ДОСВІД МИНУЛОГО ТА СУЧАСНІСТЬ

Постановка проблеми. У сучасній економіці важливу роль відіграють так звані гібридні організації. Такі організації займають проміжне положення між ринком і ієрархією як формами організації. До гібридних організацій відносять, зокрема, кооперативи, мережі, кластери, франчайзинг. Характер відносин в таких структурах мало нагадує звичайні ринкові. Вони носять регулярний характер, здійснюється координація дій, об'єднання ресурсів. Але на відміну від об'єднання в рамках фірми відносини в гібридних організаціях носять демократичний характер. Ці організації поєднують договірні відносини і певну адміністративну владу для залагодження незгод між учасниками, забезпечення виконання договорів. Широке поширення гібридних організацій пов'язано з тим, що в багатьох випадках вони забезпечують більш високий рівень ефективності як порівняно з ринком, так і об'єднанням в рамках великої корпорації.

У той же час в Україні гібридні організації не набули значного розвитку, що негативно позначається на конкурентоспроможності національної економіки. Для розуміння причин цього і вироблення практичних рекомендацій важливе значення має дослідження діяльності гібридних організацій в минулому. Як відомо, в кінці XIX – на початку XX століття в Україні активно розвивалася кооперація. На наш погляд, до гібридних організацій можна віднести також чумацтво. У даній роботі це положення буде обґрунтовано.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ряд робіт, присвячених чумацтву, написані в XIX столітті. Їх авторами були І. Рудченко, Г. Данилевський, М. Сумцов. Пізніше чумацький промисел досліджували Н.Букатевич, О. Гуржій, Ю. Липа, І. Слабєєв. Історія виникнення і розвитку кооперації в Європі, а також її стан в Російській імперії на початку XX століття розглянуті в роботах М. Туган-Барановського. Розвиток кооперації в Україні досліджували І. Витанович, М. Аліман, С. Бабенко, С. Гелей, Р.Пастушенко та ін. У той же час відсутні роботи, в яких би чумацтво і кооперація в Україні розглядалися у зв'язку, як різні типи гібридних організацій.

Мета статі - дослідити розвиток чумацтва і кооперації в Україні у минулому та з’ясувати причини незадовільного розвитку кооперативів та інших гібридних організацій у сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. При дослідженні сучасного стану і перспектив розвитку економіки України важливо враховувати, що в минулому у нас існували структури, що забезпечували ефективну співпрацю в діловій сфері.

Так, в Київській Русі значна частина купців була об'єднана у гільдії. Керували ними виборні старости. Гільдії мали каси взаємодопомоги. Деякі з них мали особливі права. Так, купецьке братство Іванівське сто в Новгороді відало мірами ваги та довжини. П'ять його старост разом з тисяцьким вирішували суперечки між купцями.

У XV столітті з'являються чумаки - мандрівні торговці-воїни. «Вільна торговельна мандрівна асоціація українців – це зміст чумацтва» [5, с 88]. Чумацький обоз складався з 100-200 возів. Очолював його отаман. Обрання чумака отаманом обумовлювалося його досвідом та загальною довірою. Отаман вирішував суперечки, визначав покарання винним, і його рішення приймалися всіма без заперечень. При цьому він працював нарівні з іншими, і не отримував винагороду за своє звання. У складі обозу було кілька так званих ватаг. У кожну входило 10-15 чумаків. Ватага мала загальну касу, всі доходи і витрати ділилися порівну. У складі ватаги був кухар, що варив їжу її членам.

Суворі умови, небезпека сприяли згуртуванню людей, розвитку взаємовиручки. Відомо чимало випадків, коли при втраті майна (крадіжці волів тощо) чумаки збирали гроші і відшкодовували збитки. У той же час чумака, який обманув товариша або злякався, не приймали до обозу. Дослідники відзначали виключну чесність чумаків. Вони завжди, якщо не було надзвичайних обставин, виконували зобов'язання.

К. Менар виділяв наступні особливості гібридних організацій: об'єднання ресурсів, договірні відносини, поєднання конкуренції і співробітництва [10, p.351-353]. Ці риси характерні і для чумацтва, тому його можна розглядати як гібридну організацію особливого типу. Як і для інших гібридних організацій, для чумацтва характерна атмосфера довіри. Воно носило демократичний характер, водночас отаман мав значні повноваження.

В кінці XVIII століття після російсько-турецьких воєн Північне Причорномор'я та Крим входять до складу Російської імперії. Шляхи, якими ходили чумаки, стають набагато більш безпечними. Дикий степ заселяється, будуються міста. Якщо раніше найважливіше значення мала торгівля сіллю, то в нових умовах чумаки перевозять продукти харчування, ліс, будівельні матеріали тощо. Освоєння степу і будівництво портів зробили зерно найважливішим експортним товаром. У 1812-1814 рр. з Одеси було вивезено

пшениці на 13,3 млн. крб., а за 1815-1819 рр. - на 115, 6 млн. [3, с.34]. І більшу частину зерна перевозили чумаки.

Це сприяло колосальному зростанню їх кількості. За офіційними розрахунками в 70-х роках XIX століття на Лівобережній Україні та Київщині було зареєстровано 210 тисяч чумаків. Ще більше людей займалося цим промислом періодично [5, с. 87-88].

Спостерігаються серйозні зміни в організації чумацького промислу. Якщо раніше чумак був підприємцем, що продавав сіль і інші товари, то в нових умовах він переважно перевозив чужий товар. Обози стають менше - в них тепер не більше 40 возів. Це пов'язано з більшою безпекою на шляхах, а також ємністю колодязів, з яких напували волів. Спостерігається значне майнове розшарування. Деякі чумаки мали десятки возів. Вони самостійно споряджали обози, наймаючи наймитів. Це сприяло ослабленню демократичних традицій чумацтва.

Починаючи з 60-х років XIX століття кількість чумаків поступово скорочується. Цьому сприяли розвиток річкового транспорту і прокладка залізниць. До того ж освоєння степу призвело до того, що чумаки були змушені платити значні суми за випас худоби, користування колодязями. Це призвело до зменшення їх доходів.

Чумацтво як самобутнє громадське утворення проіснувало майже п'ятсот років і зіграло величезну роль в житті українського народу, формуванні його менталітету. Воно втрачає значення лише в кінці XIX століття, після будівництва розгалуженої мережі залізниць.

Однак в той час, коли спостерігався занепад чумацтва, набирала силу нова форма колективізму, що багато в чому успадкувала його демократичні традиції. Мова йде про кооперацію.

«Кооперація є новою формою суспільного господарства, яка може мати успіх лише за умови певного натхнення, морального піднесення учасників цього господарства... Для успіху кооперації потрібно панування в душі людини не жаги багатства, а почуття суспільної солідарності, готовність жертвувати особистими інтересами заради інтересу суспільної групи» [9, с.433-434], - писав М.І. Туган-Барановський.

Перше споживче товариство на території України було утворено в 1866 році у Харкові зусиллями професорсько-викладацького складу Харківського університету і деяких громадських діячів. Незабаром кооперативи були створені в Києві, Одесі, Полтаві, Миколаєві, Керчі, Сімферополі та деяких інших містах. На початку 1870 року на території України, що входила до складу Російської імперії, діяло 15 товариств, 26% загальноімперської чисельності [7, с. 118]. Вони проіснували недовго. Причинами були

відсутність досвіду, незгоди між членами товариств, гонитва за високими дивідендами. Порівнюючи очікування, пов'язані з першими споживчими товариствами, та досить скромні результати їх діяльності, одна з газет писала у 1870 році: «І виходить, врешті-решт, що ... споживче товариство є асоціація, що влаштовує на свій капітал магазин або склад для прогодування двох-трьох чоловік, яким пощастило потрапити в члени його правління» [4]. Однак кооперативний рух поступово розвивався.

Спочатку влада негативно ставилася до кооперації, бачачи в ній прояв соціалістичних ідей. Однак згодом державна політика змінилася. У 1896 - 1898 рр. уряд затвердив типові статути кредитного, споживчого, сільськогосподарського товариств, спростив процес їх створення. Це сприяло швидкому розвитку кооперації. У Наддніпрянській Україні в 1908 р. було вже 572 споживчі товариства [7, с. 158].

Споживчі товариства в містах займались передусім торговельною діяльністю. Кожне з них займало певну нішу. Розвиток кооперації на селі почався в кінці XIX століття, але кількість їх невдовзі перевищила кількість міських кооперативів. На селі створювали насамперед збутові товариства, а також маслоробні, сироварні і інші артілі.

Розвиток кооперативного руху в Західній Україні мав свою специфіку. У 1873 році в Австро-Угорщині, до складу якої на той час входили ці землі, був прийнятий кооперативний закон. У наступному році виник кооператив у Львові. Створили його поляки. Українці долучилися до кооперативного руху пізніше.

У 70-х роках XIX століття з'являються громадські крамниці. Вони були власністю сільської громади, церковного братства; багато створювалися при читальнях товариства «Просвіта». На початку XX століття їх було близько тисячі. Громадські крамниці характеризуються як прокооперативні торговельні заклади, оскільки вони не мали чіткої юридичної та економічної основи. Брак оборотних коштів, кваліфікованих кадрів, відсутність дієвої системи контролю призвели до того, що громадські крамниці не стали ефективним конкурентом приватного капіталу. У той же час вони сприяли обмеженню його надприбутків, придбанню населенням підприємницьких навичок. З 1906 року почалася поступова реорганізація громадських крамниць за зразком західноєвропейських кооперативів. Кооперативний рух стає більш зрілим, зростає його економічна ефективність.

Спілка споживчих товариств «Народна торгівля» на початку першої світової війни мала 19 складів, до неї входили 102 споживчих кооперативи Галичини. Крайовий молочарський союз у 1911 році мав 81 молочарню. Крайовий союз кредитовий об'єднував 439 кредитних кооперативів. [8, с.103]

На території України, що входила до складу Російської імперії, кооперативний рух стало особливо активно розвиватися після революції 1905 року і проведення столипінської реформи. Станом на 1 січня 1913 року там було 5346 кооперативів, у т.ч. 2426 споживчих, 854 – сільськогосподарських, 2025 – кредитних [8, с.24]. Більшість з них були дрібними. Споживче товариство об'єднувало в середньому 87 членів [8, с.25]

Важливу роль у зміцненні кооперації відігравали спілки кооперативів. Вони здійснювали оптові закупівлі товарів, підготовку кадрів, налагоджували власне виробництво.

Значний розвиток отримала кредитна кооперація. На початку 1914 р. число членів у кредитних кооперативах Лівобережної України досягло 596,9 тисяч чоловік. Якщо враховувати членів їх сімей, кредитна кооперація обслуговувала 3-3,5 млн. чоловік, або третину усього населення регіону [1, с.13].

Однак після приходу до влади більшовиків споживча кооперація була підпорядкована державним органам. Промислові підприємства, що належали їй, були націоналізовані.

Після закінчення громадянської війни і переходу до непу ставлення до кооперації змінюється. Влада розглядає її як союзника в боротьбі з приватним капіталом і сприяє розвитку. Кооперативам повертають націоналізоване майно, надають кредити. У 1928 р. в споживчих кооперативах України було 4773 тис. пайовиків: 38,4% дорослого міського населення і 22,4% - сільського [7, с.324]. Водночас партійні і радянські органи активно втручалися в діяльність кооперації.

В кінці 20-х років економічна політика кардинально змінилася. Було взято курс на форсовану індустріалізацію і колективізацію сільського господарства. Однак колгоспи були кооперативами лише за назвою, в той же час існуючі сільськогосподарські кооперативи були ліквідовані. У 1930 році кошти кредитних кооперативів були передані Держбанку.

Що стосується споживчої кооперації, то формально вона отримала подальший розвиток. Її пайовиками стали всі сільські жителі. Однак споживча кооперація втратила демократичний характер. Чимало кооператорів було звинувачено в шкідництві, контрреволюційній діяльності і репресовано. Ліквідація приватного капіталу призвела до того, що споживча кооперація перетворилася в монопольну структуру. Це вкрай негативно позначилося на її діяльності. В кінці 30-х років, після приєднання Західної України, було здійснено «реорганізацію» кооперативів і там.

Відродження кооперативного руху почалося після прийняття в 1988 році Закону СРСР «Про кооперацію». Спостерігалося швидке зростання

кількості кооперативів. Однак на початку 90-х років на базі більшості з них виникли приватні підприємства. Тільки з 1991 по 1993 рік кількість кооперативів в Україні зменшилася з 27486 до 9777, тобто майже втричі [7, с. 776]. Слабкий розвиток отримала виробнича і збутова кооперація в сільському господарстві.

Конкуренція з боку приватного капіталу призвела до того, що багато споживчих товариств стали збитковими. Щоправда, в останні роки споживча кооперація реорганізується, ефективність її зросла. Однак членство в ній залишається формальним, рядові пайовики практично не беруть участь в управлінні.

На кінець 2008 року у Державному реєстрі фінансових установ України налічувалося 829 кредитних спілок, загальна кількість їх членів становила 2669,4 тис. осіб [2, с.78-79]. Однак переважна більшість з них була кооперативами лише за назвою, оскільки був відсутній реальний вплив членів на діяльність правлінь. Належний контроль за роботою кредитних спілок не здійснювали і державні органи. В результаті до керівництва багатьох з них прийшли люди нечесні. Після 2008 року значна частина кредитних спілок збанкрутувала, кількість членів та розмір капіталу скоротилися в декілька разів.

З великими труднощами в сучасній Україні йде також розвиток інших гібридних організацій. Так, у багатьох країнах світу значного розвитку набули кластери. Кластер - група географічно близьких взаємопов'язаних підприємств і організацій в певній сфері, що характеризуються спільністю діяльності і доповнюють один одного.

Учасники кластеру зберігають самостійність. Водночас вони спільно просувають продукцію на ринки, мають можливість спільного доступу до маркетингової інформації, результатів наукових досліджень тощо. Кластер виступає як колективний підприємець, який поєднує переваги великого виробництва з гнучкістю, здатністю швидко перебудовуватися, властивими малому бізнесу. Тому кластери стали точками зростання, центрами інноваційної активності [Докладно див. 6].

Так, в Італії налічується понад 200 кластерів, в роботі яких безпосередньо бере участь більше 60 тисяч підприємств. Вони діють в найбільш конкурентоспроможних галузях економіки країни, що забезпечують більшу частину експорту (легка промисловість, виробництво меблів, ювелірних виробів тощо). У США налічується 380 кластерів. Найбільш відомий - кластер ІТ-індустрії в Силіконовій долині. У той же час в Україні ефективно працює близько десятка кластерів.

Слабкий розвиток гібридних організацій в Україні багато в чому пов'язаний зі спадщиною радянського минулого, коли придушувалася ініціатива. В результаті у більшості людей відсутні навички самоорганізації, низький рівень довіри.

Висновки. У розвинених країнах і багатьох державах з перехідною економікою значного розвитку набули гібридні організації (кооперативи, мережі, кластери, франчайзинг). Такі структури сприяють підвищенню конкурентоспроможності економіки, перешкоджають її монополізації. Однак в Україні вони мало поширені.

У той же час вивчення минулого вселяє певний оптимізм щодо їх перспектив у нашій країні. Адже майже 500 років в Україні існувало чумацтво - ефективна система, заснована на співробітництві та довірі. В кінці XIX - початку XX століття значна частина українців брала участь в кооперативному русі. При цьому від створення перших кооперативів до зрілих організацій, що грали важливу роль в економіці, минуло майже півстоліття.

Майдан, волонтерський рух свідчать про поступове відродження в українців навичок самоорганізації. Рано чи пізно це проявиться і в економіці. Тут важлива і дієва державна політика щодо підтримки кооперативів, кластерів та інших гібридних організацій.

1. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX - початку XX ст.: автореферат... канд. іст. наук, спец.: 07.00.01 - Історія України / В. М. Власенко - Харків : ХДУ, 1998. - 18 с.
2. Звіт про роботу Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України за 2008 рік [Електрон. ресурс] - Режим доступу: http://nfp.gov.ua/files/richnyi_zvit_2008_1.pdf
3. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в I половине XIX века / В.А. Золотов - Ростов:Изд-во Ростовского университета, 1963. – 194 с.
4. Киевлянинъ – 1870 – 31 октября.
5. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа - К.: Дніпро, 1997 -268 с.
6. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці / С.І. Соколенко – К.,Логос, 2004. - 848с.
7. Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення: монографія / За заг. редакцією С.Гелея – Львів, вид-во Львівської комерційної академії, 2013 – 976с.
8. Споживча кооперація України. Історичні та соціально-економічні аспекти / С.Г. Бабенко, М.В.Аліман, В.В.Апопій та ін. - К.: Ред. газ. «Вісті…», 1996. - 192 с.
9. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский - М.: «Экономика», 1989. – 496 с.

10. Menard C. The Economics of Hybrid Organizations [Electronic source]. –/ C.Menard // Journal of Institutional and Theoretical Economics. - 2004. - № 160 (3) - P. 345–376. - Access. - http://www.dse.univr.it/documenti/OccorrenzaIns/matdid/matdid425733.pdf